

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

**ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՏՍԱՄԲ
ԵՎ ՎՐԱՅ-ԱԲԽԱԶԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1991-1994ԹԹ.**

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Թուրքիայի համար ստեղծված նպաստավոր պայմանները հնարավորություն ընձեռեցին նրան ակտիվ քաղաքականություն վարելու Հարավային Կովկասում: 1990-ականների սկզբներին Թուրքիան մեծ շահագրգռվածություն էր ցուցաբերում Հարավային Կովկասում իր դիրքերի ամրապնդմամբ և այդ ուղղությամբ ակտիվ քայլեր էր ձեռնարկում: Այս համատեքստում Վրաստանի աշխարհագրական դիրքը ռազմավարական, տնտեսական և քաղաքական տեսանկյունից Թուրքիայի համար մեծ կարևորություն էր ներկայացնում: Ուստի Թուրքիան ստանձնահատուկ հետաքրքրությամբ հետևում էր Վրաստանում ընթացող գործընթացներին, Վրաստանի անկախացման գործընթացին և երկրում սկիզբ առած էթնիկ հակամարտություններին՝ մասնավորապես վրաց-աբխազական հակամարտությանը:

1991 թ. նոյեմբերի 1-ին Թուրքիան ճանաչեց Վրաստանի անկախությունը, սակայն դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց միայն 1992 թ. մայիսին՝ ԱՄՆ կողմից Վրաստանի ճանաչումից և Էդուարդ Շևարդնաձեի՝ Վրաստանի ղեկավար դառնալուց հետո: 1992 թ. վերջերին Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը պաշտոնական այցով ժամանեց Վրաստան: Այցի ընթացքում Ս. Դեմիրելը և Է. Շևարդնաձեն ստորագրեցին Բարեկամության և համագործակցության մասին պայմանագիրը¹:

Թեև Թուրքիան ճանաչեց Վրաստանի անկախությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց նրա հետ, այնուամենայնիվ թուրք-վրացական հարաբերություններում սկզբնական շրջանում որոշակի լարվածություն էր նկատվում: Թուրքիան ձեռնապահ էր մնում զարգացնել հարաբերությունները Վրաստանի հետ, ինչը մեծապես պայմանավորված էր Վրաստանում ընթացող ներքին առճակատումներով: Բացի այդ, վրաց-աբխազական հակամարտությունը, որը սկսվել էր 1992 թ. օգոստոսի 14-ին վրացական զորքերի Աբխազիա ներխուժմամբ, Թուրքիային կանգնեցրել էր դժվարին երկընտրանքի առջև: Մի կողմից, Թուրքիան հարավկովկասյան իր քաղաքականությունն իրականացնելիս մեծ կարևորություն էր տալիս Վրաստանին, մյուս կողմից՝ վրաց-աբխազական հակամարտության սկսվելուն պես՝ Թուրքիայում աննախադեպ կերպով ակտիվացավ աբխազական և չերքեզական համայնքների գործունեությունը:

Տարիների ընթացքում Թուրքիայում ձևավորվել էր ազդեցիկ հյուսիսկովկասյան համայնքը, որը վրաց-աբխազական հակամարտության ընթացքում ակտիվ լոբիստական գործունեություն էր տանում ոչ միայն Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում, այլև՝ բուն թուրք հասարակության լայն շրջանակներում: Հաջող լոբիստական գործունեության շնորհիվ Թուրքիայում գործող «Կովկասաբխազական համերաշխության կոմիտեն» ստացավ Թուրքիայի տարբեր քաղաքական կուսակցությունների պատգամավորների աջակցությունը: 1992թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովում (ԹԱՄԺ) թեժ քննարկումներ ծագեցին մի կողմից՝ աբխազներին, մյուս կողմից՝ վրացական իշխանությաններին աջակցող պատգամավորների միջև: Այս քննարկումների արդյունքում Վրաստանի տարածքային ամբողջականության պահպանման սկզբունքի հիման վրա ձեռք բերվեց կոմպրոմիս: Թուրքիան աբխազներին և վրացիներին հունամիտար օգնություն էր ցուցաբերելու հավասարապես: Այս հանգամանքը վկայում է, որ Թուրքիայում ձևավորված աբխազ էթնիկ համայնքը խորհրդարանում լոբիստական գործունեության ճանապարհով կարողացավ ազդել Հարավային Կովկասում թուրքական քաղաքականության վրա²:

Բացի այդ, Թուրքիայի իշխանությունները չէին իաշնդոտում Թուրքիայում բնակվող աբխազական և չեքեզական համայնքներին աբխազներին աջակցելու խնդրում, ինչը անհանգստացնում էր պաշտոնական Թբիլիսիին³: Աբխազական համայնքի ակտիվ գործունեության մասին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ 1992-1993 թթ. Աբխազիայի նախագահ Վլադիսլավ Արժնիբաև մի քանի անգամ այցելեց Թուրքիա, ու, թեև երբեք Թուրքիայի պաշտոնատար անձանց կողմից ընդունելության չարժանացավ, այնուամենայնիվ աբխազական լոբիի ակտիվ ազդեցության արդյունքում Թուրքիայի հասարակական կարծիքի զգալի մասը իր աջակցությունը հայտնեց Աբխազիային⁴: Այս ամենը չէր կարող չանհանգստացնել վրացական իշխանություններին, ինչն իր ազդեցությունն էր թողնում թուրք-վրացական հարաբերությունների վրա:

Թեև վրաց-աբխազական պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի հասարակության մեծ մասի համակրանքը աբխազների կողմն էր, այնուամենայնիվ պաշտոնական Անկարան հանդես էր գալիս Վրաստանի տարածքային ամբողջականության օգտին: Օրինակ, վրաց-աբխազական պատերազմի սկսվելու կապակցությամբ Թուրքիայի ԱԳ նախարար Հիքմեթ Չեքիմը նշեց. «Դա Վրաստանի ներքին գործն է», որին շուտով հաջորդեց Թուրքիայի փոխվարչապետ Ե. Իմոնյուի ելույթը, որտեղ նա խստորեն դատապարտում էր Հարավային Օսիային և Աբխազիային Վրաստանում տեղի ունեցած ընտրություններին չմասնակցելու համար: Իսկ 1992 թ. հոկտեմբերի 13-ին Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը հանդես եկավ Վրաստանի տարածքային ամբողջականության օգտին հայտարարությամբ⁵:

Անդրադառնալով վրաց-աբխազական հակամարտությանը՝ պետք է նշել, որ պատերազմի ընթացքում ռուս-վրացական հարաբերությունները

լարված բնույթ էին կրում, քանզի վրաց-աբխազական հակամարտությունում Ռուսաստանը մեծ աջակցություն էր ցուցաբերում աբխազական կողմին, որը առաջացնում էր Վրաստանի խիստ դժգոհությունը: Դրա հետևանքով վրաց-ռուսական հարաբերությունները բավականին լարված բնույթ էին կրում, իսկ ժամանակ առ ժամանակ անմիջական բախման եզրին էին գտնվում⁶:

Ելնելով այս հանգամանքից՝ Վրաստանը ցանկանում էր հակամարտության մեջ անմիջականորեն մերգրավել Արևմուտքը, միջազգային կազմակերպություններին և հատկապես Թուրքիային: Այս ցանկությունն էլ ավելի մեծացավ, երբ 1992 թ. հոկտեմբերին աբխազական կողմին հաջողվեց գրավել Գագրան, որին անմիջապես հաջորդեց Վրաստանի ղեկավար Է. Շևարդնաձեի դիմումը ՆԱՏՕ-ին՝ որում նա խնդրում էր վերջինից աջակցություն ցուցաբերել աբխազական հիմնահարցում: Ավելին, Վրաստանի ղեկավարը հայտարարեց, որ չի բացառում Թուրքիայի ակտիվ մասնակցությունը խաղաղարար գործընթացին. «Թող մասնակցի Ռուսաստանը, բայց թող իր խոսքն ասի նաև Թուրքիան»⁷: Սակայն Արևմուտքը պատրաստակամություն չհայտնեց միջամտել Վրաստանում ընթացող հակամարտությանը:

1993թ. Էդուարդ Շևարդնաձեն, հաշվի առնելով Աբխազիայում ստեղծված բարդ իրավիճակը և Արևմուտքի մերժողական դիրքորոշումը՝ աջակցել Վրաստանին ծագած էթնիկական հակամարտությունում, որոշեց փնտրել Մոսկվայի աջակցությունը: 1994 թ. փետրվարին Ռուսաստանը և Վրաստանը ստորագրեցին ռուս-վրացական Բարեկամության և համագործակցության մասին համաձայնագիրը, որտեղ հատուկ նշված էր Ռուսաստանի իրավունքը Վրաստանում 25 տարով ունենալ ռազմական բազաներ: Սրան հաջորդեց Վրաստանի հարկադիր անդամակցությունը ԱՊՀ-ին⁸:

Վրաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները փոխախառնություններ մտցրեցին Վրաստանի նկատմամբ Թուրքիայի քաղաքականության մեջ: 1993 թ. վերջերին և 1994 թ. Թուրքիան սկսեց ավելի հստակ քայլեր ձեռնարկել՝ բարելավելու Վրաստանի հետ իր հարաբերությունները, ինչը գլխավորապես պայմանավորված էր նրանով, որ Ռուսաստանը ակտիվ քայլեր էր ձեռնարկում Հարավային Կովկասում վերականգնելու իր գերակա դիրքը, որը սասանվել էր ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում: Թուրքիային լուրջ մտահոգություն էին պատճառում ոչ միայն Վրաստանի շուրջ կատարվող իրադարձությունները, այլ նաև Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումը: Թուրքիայի համար Վրաստանի նշանակության մեծացումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ 1994թ. Թուրքիան Վրաստանին սկսեց դիտել որպես Կասպից ծովից աղբբեջանական նավթի վախադրման ուղիների համար մրցավազքում առավել իրական տարանցիկ երկիր⁹: Ուստի Թուրքիան սկսեց ավելի ակտիվորեն քայլեր ձեռնարկել թուրք-վրացական հարաբերությունները բարելավելու համար:

Վրաց-թուրքական հարաբերությունների բարելավմանն էր ուղղված 1994 թ. հունվարին Վրաստանի նախագահ Էդուարդ Շևարդնաձեի պաշտոնական այցը Թուրքիա: Այցի ընթացքում Է. Շևարդնաձեն և Թուրքիայի նախագահ Մուլեյման Դենիշելը Անկարայում ստորագրեցին հռչակագիր, որտեղ կողմերը հաստատում էին իրենց պարտավորությունը՝ աջակցելու անկախությանը, խաղաղությանը, կայունությանը և ժողովրդավարությանը: Վրաստանի և Թուրքիայի ղեկավարները հայտարարեցին, որ իրենց համագործակցությունը ուղղված է լինելու ողջ տարածաշրջանի կայունացմանը նպաստելուն: Բացի այդ, ստորագրվեցին առևտրական և տնտեսական մի շարք համաձայնագրեր¹⁰:

Թե Վրաստանը, և թե Թուրքիան, երկկողմ հարաբերությունների զարգացմամբ պայմանավորված, լուրջ նպատակներ էին հետապնդում: Վրաստանը Թուրքիային համարում էր կարևոր դաշնակից տարածաշրջանում և Թուրքիայի օգնությամբ ցանկանում էր ամրապնդել իր անկախությունը, ապահովել այլընտրանքային առևտրի և ներդրումների աղբյուր, որը կհավասարակշռեր Ռուսաստանի ազդեցությունը Վրաստանի տնտեսության վրա: Այստեղ թերևս հիշատակման են արժանի ազդությամբ թուրք սաներիկացի հայտնի վերլուծաբան Ջեյնո Բարանի խոսքերը. «Նախկինում Վրաստանը օսմանցիների դեմ պայքարելու համար ռուսներից խնդրում էր օգնություն, սակայն այսօր Վրաստանը ռազմական, տնտեսական և քաղաքական աջակցություն է ստանում Թուրքիայից»¹¹:

Բացի այդ, 90-ականների սկզբներին հարավկովկասյան տարածաշրջանային զարգացումներին Թուրքիայի ակտիվ ներգրավմանը աջակցելով՝ Վրաստանը ցանկանում էր ոչ միայն թուլացնել Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի դիրքերը, այլ նաև Թուրքիայի հետ սերտ հարաբերությունների օգնությամբ զարգացնել հարաբերությունները ՆԱՏՕ-ի հետ: Վրաստանը գտնում էր, որ Թուրքիայի, որպես ՆԱՏՕ-ի կարևորագույն անդամ-պետության հետ հարաբերությունների ամրապնդումը էական ազդեցություն կունենա Վրաստանի և ՆԱՏՕ-ի միջև հարաբերությունների զարգացման գործում¹²: Թուրքական որոշ հետազոտողներ մույնիսկ համարում են, որ Վրաստանը իր իրական անկախության համար պարտական է Թուրքիային: Նրանց կարծիքով, Թուրքիայի հարևան լինելու հանգամանքը թույլ տվեց Վրաստանին մախկիմում գոյություն ունեցող առևտրային համակարգի գրեթե համընդհանուր կործանման ֆոնի վրա վերակազմավորել իր արտաքին կապերը: Սահմանային Մարդ-Բաթում կետի բացումը հսկայական ազդեցություն ունեցավ Վրաստանի արտաքին տնտեսական կապերի վրա: Թուրքիայի հետ սահմանակիցները Վրաստանի համար դարձան պատուհան դեպի արտաքին աշխարհ¹³:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա նա, ունենալով բավականին սերտ հարաբերություններ Ադրբեջանի հետ, Վրաստանի հետ հարաբերությունների բարելավմամբ ակնկալում էր ուժեղացնել իր ազդեցությունը ողջ տարածաշրջանում: Թուրքիայի համար թուրք-վրացական բարիդրացիական հարաբերությունները կարևոր էին նաև նրանով, որ Թուրքիայի

հարաբերությունները իր հարևան երկրներից Իրանի, Հայաստանի և Սիրիայի հետ բավականին լարված էին, ուստի տրամապորտային բեռնափոխադրումների բնագավառում Վրաստանը շատ կարևոր նշանակություն ունի Թուրքիայի համար¹⁴:

Հատկանշական է, որ Աբխազիան Վրաստանի դեմ իր անկախության համար մղվող պատերազմում մույնպես մեծ ակնկալիքներ ուներ Թուրքիայից և հատկապես Թուրքիայի արխազական և չեքքեզական համայնքներից, ուստի ակտիվ ջանքեր էր գործադրում այդ ուղղությամբ: Վրաց-աբխազական պատերազմի ամենաթեժ պահին՝ 1993 թ. հունվարի 27-ին, Աբխազիայի նախագահ Վլադիսլավ Արժինբաև կոչով դիմեց Աբխազիայից դուրս գտնվող բոլոր արխազներին և չեքքեզներին վերադառնալ Աբխազիա:

Նա, մասնավորապես, ասում էր. «...Սեր զինված պայքարին աջակցելու եկան Հյուսիսային Կովկասի մեր եղբայրները, Թուրքիայում, Սիրիայում, Հորդանանում ապրող արխազները, կաբարդինները, ադիգեյցիները, ինչպես նաև մեզ աջակցելու եկան հայերը, ռուսները, թաթարները: Սրանով պատերազմի շրջանակները ընդլայնվեցին: 6 ամիս ընթացող այս պատերազմում թշնամին մեծ կորուստներ ունեցավ: Ահա այսպիսի համագամանքներում աշխարհում ապրող բոլոր չեքքեզներին կոչ եմ անում հնարավոր ամեն ինչ անել մեր հայրենիքին օգնելու համար»¹⁵:

Թուրքիան մույնպես բավականին լուրջ կարևորություն էր տալիս Աբխազիային և թուրք-աբխազական հարաբերություններին: Աբխազիան, որը կարևոր դիրք էր գրավում սևծովյան ավազանում և կովկասյան տարածաշրջանում, ռազմավարական և տնտեսական տեսանկյունից մեծ նշանակություն ուներ Թուրքիայի համար: Աբխազիայի հետ հարաբերություններում Թուրքիան իր քաղաքական նպատակները հետապնդելիս օգտագործում էր թուրք-աբխազական մշակութային և տնտեսական հարաբերությունները: Թուրքիայի ղեկավարությունը բավականին հետևողական քաղաքականություն էր վարում Աբխազիայում թուրքական մշակութային տարրերի ներմուծման և ընդլայնման հարցերում: Թուրքական մշակույթի ներթափանցումը Աբխազիա լայն թափ էր ստացել դեռևս Օսմանյան կայսրության տիրապետության ժամանակ, երբ 16-րդ դարում թուրքական իշխանությունները բռնի ուժով իսլամը ներմուծեցին Աբխազիա, իսկ 17-րդ դարի սկզբին Աբխազիայում իսլամի ազդեցությունը բավականին ուժեղացավ: Սակայն Աբխազիայում իսլամը հասարակական մակարդակով այդպես էլ լայն տարածում չստացավ և ըստ ոչ պաշտոնական տվյալների, այսօր Աբխազիայի բնակչության միայն 20-30 տոկոսն է իսլամադավան¹⁶:

Անդրադառնալով տնտեսական հարաբերություններին՝ ընդգծենք, որ Թուրքիան բավականին մեծ ուշադրություն է դարձնում Աբխազիայի տնտեսության մեջ թուրքական կապիտալի ակտիվ ներթափանցմանը, որը բավականին ակտիվացավ հատկապես վերջին տասնամյակում: Աբխազիայում թուրքական կապիտալն հատկապես կենտրոնացված է ածխի արդյունահանման ու վերամշակման ոլորտում և անշարժ գույքի առք ու

վաճառքի բնագավառում¹⁷:

Այսպիսով, վրաց-աբխազական հակամարտությունում Թուրքիայի ներգրավմամբ էականորեն շահագրգռված էին թե՛ վրացական կողմը, և թե՛ աբխազական կողմը, ինչը վրաց-աբխազական հակամարտությունում Թուրքիայի դերակատարությանը շատ յուրահատուկ բնույթ է տալիս:

Ինչպես վերը նշվեց, չերքեզական սփյուռքը անգնահատելի աջակցություն է ցուցաբերել Աբխազիային վրաց-աբխազական հակամարտությունում: Թուրքիայում գոյություն ունեն մոտ 40 հյուսիսկովկասյան ժողովուրդներ՝ աբխազներ, կաբարդիներ, դաղստանցիներ, ինգուշներ, չեչեններ և այլք, և այս բոլոր ժողովուրդներին անվանում են «չերքեզներ»: Իսկ չերքեզները իրենց սովորաբար անվանում են ադիգեյցիներ¹⁸: Նշենք, որ չերքեզական համայնքը մեծ հարգանք էր վայելում Օսմանյան կայսրությունում¹⁹: 90-ականների սկզբներին, ըստ ոչ պաշտոնական տվյալների, Թուրքիայում աբխազական սփյուռքը կազմում էր մոտ 500-700 հազար, իսկ ընդհանուր առմամբ Թուրքիայում բնակվում էին մոտ 2 մլն. հյուսիսկովկասցիներ²⁰: Թուրքիայում հյուսիսկովկասցիները մեծամասամբ բնակվում են արևմտյան և կենտրոնական Անատոլիայում, իսկ 1995 թ. համայնքի ունեցած վիճակագրական տվյալներով բնակչության 60 տոկոսը բնակվել է Ստամբուլում, Անկարայում և Մամսուրում²¹:

Այսպիսով, Թուրքիայում ժամանակի ընթացքում ձևավորվել էր մոտ 2 միլիոն բնակչություն ունեցող չերքեզական սփյուռքը: Չերքեզական սփյուռքի կյանքում կարևոր դերակատարություն ունեին դեռևս 1870-ական թվականներից Թուրքիայում ստեղծված հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունները: Մինչև 1980-ականների վերջերը հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունների գործունեությունը հիմնականում նպատակաուղղված էր էթնիկ համախմբվածության զարգացմանը և թուրքացման գործընթացին հակազդմանը: Խորհրդային Միությունում իրականացվող վերակառուցման քաղաքականությունը հնարավորություն ընձեռեց Թուրքիայի հյուսիսկովկասյան համայնքին այցելելու իրենց նախնիների բնակավայրերը և Հյուսիսային Կովկասից հրավիրելու ուսանողների և քաղաքական գործիչների²²:

1992 թ. Կովկասյան Մշակութային Միության նախաձեռնությամբ 20 այլ կազմակերպությունների հետ ստեղծվեց դաշնային մարմին՝ Կովկասյան Միությունը (*Kafkas Derneği*), որը շուտով ընդլայնվեց և իր 23 մասնաճյուղերով վերանվանվեց Կովկասյան Մշակութային Միության (*Kafkas Kültür Derneği*): Այն մինչ օրս հանդիսանում է Թուրքիայում հյուսիսկովկասցիների ամենաազդեցիկ կառույցը²³:

Թուրքիայի հյուսիսկովկասյան համայնքը նշանակալից դեր է ունեցել Աբխազիայի համար վրաց-աբխազական հակամարտությունում: Վրաց-աբխազական պատերազմի սկսվելուն պես Թուրքիայի հյուսիսկովկասյան համայնքն ակտիվորեն ներգրավվեց հակամարտության մեջ: Վրացական զորքերի Աբխազիա ներխուժումից 2 օր անց՝ 1992 թ. օգոստոսի 16-ին Կովկասյան Միության (*Kaf-Der*) նախաձեռնությամբ Ստամբու-

լում և Անկարայում կազմակերպվեցին հզոր ցույցեր ընդդեմ վրացական զորքերի Աբխազիա ներխուժման և Թուրքիայի կառավարության պասիվ դիրքորոշման: Ցույցերին մասնակցում էին հազարավոր հյուսիսկովկասցիներ: Հյուսիսկովկասցիները մի ակնթարթում դարձան քաղաքական գործոն Թուրքիայում, իսկ Կովկասյան Սիոթյունը սկսեց ակտիվ լոբիստական քաղաքականություն վարել, որը կենտրոնացված էր Թուրքիայի և Ռուսաստանի դեմ:

1992 թ. օգոստոսի 22-ին Թուրքիայի հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունները հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ՝ դատապարտելով Վրաստանի ներխուժումը Աբխազիա: Առաջին անգամ չերքեզական համայնքը հանդես եկավ որպես միասնական ուժ: Հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ ոչ միայն հարյուրավոր կամավորներ մեկնում էին Աբխազիա և պայքարում ընդդեմ վրացական զորքերի, այլ նաև հսկայական չափերի դրամական և պարենային օգնություն էր ցուցաբերվում Աբխազիային²⁴: Դրան հաջորդեց 1992 թ. օգոստոսին ադիգեյցիների և աբխազների միջազգային Սիոթյան նախագահ Յուրի Կալմիկովի հայտարարությունը, որտեղ նա նախազգուշացնում էր Վրաստանի նախագահ Է. Շևարդնաձեին, որ եթե Վրաստանը սկսի համընդհանուր զորահավաք, ապա, ի պատասխան դրա, նա կոչ կանի հյուսիսկովկասցիների ամբողջ համայնքին զինվելու ընդդեմ վրացիների²⁵:

1992 թ. մոտ 150 հյուսիսկովկասցիներ են ժամանել Թուրքիայից պայքարելու Աբխազիայի կողմից²⁶: Բացի այդ, բավականին մեծ թվով կամավորներ Հորդանանից և Սիրիայից ժամանել են Աբխազիա, որոնցից շատերը մնացել են այնտեղ պատերազմից հետո: Այդ կապակցությամբ բավականին հետաքրքիր դիտարկում էր արել Հելսինկյան «Human Rights Watch» կազմակերպությունը: Ըստ կազմակերպության դիտարկման, «Աբխազական ղեկավարությունը երախտապարտ էր, որ պատերազմի ժամանակ աբխազական սիւնաքից ստացել էր ոչ միայն նշանակալից ֆինանսական աջակցություն, այլ նաև բավականաչափ թվով մարտիկներ»:

1993 թ. հունիսի 20-25-ը Ադիգեյի հանրապետության մայրաքաղաք Մայկոպում տեղի ունեցավ Չերքեզների Համաշխարհային Կոնգրեսը: Կոնգրեսի շրջանակներում իրականացրած միջոցառումներից հետո՝ 1993 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Աբխազիա վերադառնալիս Չերքեզների Համաշխարհային Կոնգրեսի անդամ, նրա տպագիր օրգանի՝ «Nart Gazetesi» գլխավոր խմբագիր Նեզուլ Շարիանը «Yedi Yildiz» ամսագրին տված հարցազրույցում հանգամանորեն անդրադարձել էր կոնգրեսի շրջանակներում իրականացված միջոցառումներին և քննարկված հարցերին: Նեզուլ Շարիանը մասնավորապես նշել էր. «Երբ մեր հայրենիքի մի մասնիկը կազմող Աբխազիայում պատերազմ սկսվեց, իրենց հայրենիքը պաշտպանելու համար բավականին մեծ թվով աբխազներ և հյուսիսկովկասցիներ Թուրքիայից, Սիրիայից և աշխարհի մյուս մասերից ժամանեցին Աբխազիա՝ օգնելու մեր եղբայրներին: Արտերկրի աբխազական և չերքեզական սիւնաքից հարյուրավոր կամավոր երիտասարդներ են ժամանել Աբխա-

զիս՝ պայքարելու ընդդեմ վրացական զորքերի: Մեծ թիվ են կազմում նաև Թուրքիայից և արաբական երկրներից ժամանած կամավորները: Օրինակ, միայն Թուրքիայից արդեն ժամանել են ավելի քան 2 հազար մարդ. որոնց թվում շատ են նաև ազգությամբ թուրք կամավորները: Ընդհանրապես թուրք հասարակությունը մեծ համակրանքով է վերաբերվում Աբխազիային»³⁰:

Ինչպես վերը նշվեց, Թուրքիայի հասարակության մեծ մասը համակրանքով էր վերաբերվում աբխազներին: Այս համատեքստում հիշատակման է արժանի այն, որ թուրքական հետախուզությունը և պամբուրքիստական կազմակերպությունները նույնպես մասնակցել են վրաց-աբխազական հակամարտությանը: Մասնավորապես, Թուրքիայի տարածքում, թուրքական հետախուզության և պամբուրքիստական կազմակերպությունների անմիջական մասնակցությամբ ձևավորվում էին կամավորական խմբեր, որոնք, մասնակցելով ռազմական գործողություններին, աջակցել էին աբխազական կողմին: Կամավորների հավաքագրումը կատարվում էր Թուրքիայում բնակվող աբխազ մահմեդականների թվից: Այս գործին ակտիվ աջակցություն է ցուցաբերել թուրքական «Աբխազիայի հետ համերաշխության համայնք» կազմակերպությունը³¹:

Վրաց-աբխազական հակամարտությունում Աբխազիային նշանակալից աջակցություն են ցուցաբերել ոչ միայն Վրաստանի և Աբխազիայի էթնիկ փոքրամասնությունները՝ հայերը, ռուսները, ուկրաինացիները, թուրքերը, հույները և մյուսները, որոնք աբխազների հետ միասին պայքարել են վրացական զորքերի դեմ, այլ նաև Հյուսիսային Կովկասի համրապետության ժողովուրդները՝ չեչենները, ադղդները, չերքեզները և մյուսները³²:

1994 թ. վրացական կողմի պարտությամբ ավարտվեց վրաց-աբխազական հակամարտությունը³³: 1993 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ժնևում ՄԱԿ-ի հովանու ներքո և ՌԴ- միջնորդությամբ, կողմերը ստորագրեցին Փոխըմբռնման մասին հուշագիրը, որով մախատեսվում էր կրակի դադարեցում բանակցությունների վարման շրջանում և պատանդների փոխանակում³⁴: Իսկ 1994 թ. ապրիլի 4-ին Մոսկվայում ստորագրվեց 2 կարևոր փաստաթուղթ՝ Փախստականների և տեղահանված անձանց կամավոր վերադարձի և Զաղաքական միջոցներով վրաց-աբխազական հակամարտության կարգավորման մասին հայտարարության ընդունումը³⁵:

Ամփոփելով՝ կարող ենք նշել, որ 90-ականների սկզբին թուրք-վրացական հարաբերություններում առկա էր որոշակի լարվածություն, ինչը մեծապես պայմանավորված էր Թուրքիայի վարքագծով: 90-ականների սկզբին Թուրքիան աբխազական հիմնահարցում իրեն բավականին զուսպ էր պահում, ինչը պայմանավորված էր նրանով, որ Անկարան այդ հիմնահարցում դժվարին երկընտրանքի առջև էր կանգնած: Մի կողմից, նրա ռազմավարական շահերից բխում էր սերտ համագործակցություն Վրաստանի հետ, մյուս կողմից՝ անհրաժեշտ էր հաշվի առնել աբխազամետ դիրքորոշում ունեցող հասարակական կարծիքը: Բացի այդ, վրաց-աբխազական հակամարտության սկսվելուն պես՝ Թուրքիայում անմախաղեպ կեր-

պով ակտիվացավ մոտ 2 միլիոնանոց չերքեզական սփյուռքը, որը լուրջ լուրջիստական աշխատանք էր տանում՝ ազդելու Թուրքիայի քաղաքականության վրա: Այս համաձայնագրը նույնպես իր ազդեցությունը ունեցավ վրաց-աբխազական բուն հակամարտության հարցում Թուրքիայի դիրքորոշման վրա:

1993 թ. վերջերին և 1994 թ. Թուրքիան սկսեց ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Վրաստանին, ինչը գլխավորապես պայմանավորված էր Ռուսաստանի ակտիվ քայլերով՝ վերականգնելու ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում Հարավային Կովկասում իր սասանված գերակա դիրքը: Ելնելով այս համաձայնագրից՝ Թուրքիան սկսեց զարգացնել Վրաստանի հետ իր հարաբերությունները, որը ստացավ Վրաստանի ղեկավարության աջակցությունը: Թուրքիան և Վրաստանը մեծապես շահագրգռված էին երկկողմ հարաբերությունների մերձեցմամբ, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի դիրքերի թուլացմանը:

Վրաց-աբխազական պատերազմում աբխազական կողմի հաղթանակին էապես աջակցել են ոչ միայն ՌԴ մաս կազմող Հյուսիսային Կովկասի հանրապետություններից ժամանած կամավորական ջոկատները, կազակները և ռուսները, այլ նաև Աբխազիան անգնահատելի աջակցություն է ստացել արտերկրում բնակող հյուսիսկովկասցիների համայնքներից, հատկապես Թուրքիայի աբխազական և չերքեզական սփյուռքից: Նրանք Աբխազիային ցույց են տվել ոչ միայն զգալի ֆինանսական և տնտեսական օգնություն, այլ նաև քաղականին մեծ թվով երիտասարդ կամավորներ Թուրքիայի ժամանել են Աբխազիա և իրենց անմիջական զինված մասնակցությունն են ունեցել աբխազական կողմի վերջնական հաղթանակին:

Կամավորների շարքում մեծ թիվ են կազմել նաև ազգությամբ թուրք կամավորները, որոնք մեծ համակրանք էին տաժում աբխազ ժողովրդի հանդեպ: Վրաց-աբխազական հակամարտության կարգավորման գործընթացում Ռուսաստանի դերը քացառիկ էր: Ռուսաստանին հաջողվեց միանձնյա միջնորդության շնորհիվ դադարեցնել վրաց-աբխազական պատերազմը և հրադադար հաստատել այնտեղ, ինչի շնորհիվ նա հնարավորություն ստացավ պահպանել իր ռազմական ներկայությունը Վրաստանում և ռուսական ուժերի ներկայությունը Աբխազիայում ԱՊՀ խաղաղապահ ուժերի շրջանակներում: Դրանով Ռուսաստանը կարողացավ ոչ միայն ամրապնդել իր ազդեցությունը Վրաստանում, այլ նաև, որը շատ կարևոր էր, կասեցնել Թուրքիայի ակտիվ քաղաքական և նաև հավանական ռազմական ներթափանցումը Վրաստան:

Graduate Institute of International Studies, Geneva, May 2006, p. 25.

13. Shu օրինակ Бурчу Гюльтекин, Турция-Южный Кавказ: анализ современной ситуации, "Spectrum", Ереван, 2004, с.58.
14. Manos Karagiannis, The Turkish-Georgian Relationship and the Transportation of Azerbaijani Oil, <http://ourworld.compuserve.com/HOMEPAGES/USAZERB/413.htm>:
15. Yedi Yıldız, Aylık Dergisi, Ocak 1993, s. 11-12.
16. Կարին Կիրակոսյան. Արխայիան աշխարհագրական շահերի խաչմերուկում, «21-րդ Դար». 2005, No. 4, էջ 52:
17. Նույն տեղում, էջ 54:
18. Rieks Smeets, Circassia, Central Asian Survey, Vol. 14, No. 1, March 1995, p. 111.
19. Թուրքիայում չերքեզական սփյուռքի մասին ավելի մանրամասն տես՝ Арсен Авакян, Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.). Ереван, 2001. 421с.
20. Sever Metin, Kafdağı'nın Bu Yüzü: Türkiye'deki Kafkas Kökenliler, İstanbul, 1999, p. 183, Yedi Yıldız, Aylık Dergisi, Mayıs 1994, s. 12.
21. Kaf-Der Bülten, No. 19-20, March-April 1995, pp. 20-21.
22. Lowell Bezanis, Soviet Muslim Emigres in the Republic of Turkey, Central Asian Survey, Vol. 13, No. 1 Winter 1994, p. 85.
23. Marjç, Sönmez Baykan. Bir Ulus Olmak, Bir Vatana Sahib Olabilmek İçin Birlemek Zorundayız, October 1992, p. 4-5.
24. Marjç. Abhaz Delegasyonunun Abhazya Cumhuriyeti İncelemeleri, August 1992, p. 43.
25. Egbert Wesselink, The North Caucasian Diaspora In Turkey, <http://www.kapba.de/CaucasianDiaspora.html>
26. Ibid.
27. Human Rights Watch/Helsinki, Georgia/Abkhazia, Violations of the Laws of War and Russia's Role in the Conflict, Vol. 7, No. 7, New York/Washington, March 1995, p. 43.
28. Yedi Yıldız, Aylık Dergisi, Eylül 1993, s. 4-6.
29. Сваранц А., Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Академия гуманитарных исследований, Москва, 2002, с. 491.
30. Vvacheslav Chirikba, The Georgian – Abkhazian Conflict: In Search of Ways Out, (<http://www.abkhazia-georgia.parliament.ge/Publications/Abkhaz/Chirikba.htm>, - accessed 20/03/2003):
31. Stakeholders of South Caucasian Conflicts: Geopolitical Perspective, textus.diplomacy.edu/Thina/txGetXDoc.asp?IDeconv=3207:
32. Stuart Kaufman, Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War, London, 2001, p. 122, SIPRI Yearbook 1995, Oxford 1995, p. 251.
33. Дипломатический вестник, 1993, No. 9-10. с. 55-57.